

# AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

*Əlyazması hüququnda*

## **OBYEKTİV ALƏMİN DƏRKİNİN SOSIAL-FƏLSƏFİ TƏDQIQI**

İxtisas: 7207.01 – Sosial fəlsəfə

Elm sahəsi: Fəlsəfə

İddiaçı: **Bəhruz Tofiq oğlu Gülməliyev**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün  
təqdim edilmiş dissertasiyanın

### **AVTOREFERATI**

**Bakı - 2025**

Dissertasiya işi Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Fəlsəfə və sosial iş" kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

fəlsəfə elmləri doktoru, dosent  
**Qərib Vəli oğlu Allahverdiyev**

Rəsmi opponentlər:

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru  
**Leyla Nəzir qızı Nəzirzadə**

fəlsəfə elmləri doktoru, dosent  
**Müslüm Hətəm oğlu Nəzərov**

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru  
**Ülviyyə Tacir qızı Mehraliyeva**

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD.1.33 Dissertasiya Şurası

Dissertasiya şurasının  
sədri:

fəlsəfə elmləri doktoru, professor  
**İlham Ramiz oğlu Məmmədzadə**

Dissertasiya şurasının  
elmi katibi:

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent  
**Sevinc Arif qızı Həsənova**

Elmi seminarın sədri:

fəlsəfə elmləri doktoru, professor  
**Rəna Rza qızı Mirzəzadə**

## DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

**Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi.** Obyektiv aləm cəmiyyətin bütün üzvlərindən təbiət və sosial realıqla bağlı sirləri dərk etməyi tələb edir. Bu dərkətmə prosesi, yalnız insanların fəlsəfi dünyagörüşə malik olmaları ilə mümkündür. Fəlsəfi düşüncə insanın varlığını, ətraf aləmi və sosial münasibətləri anlamaqda mühüm rol oynayır. Bu zaman insanın təfəkkür prosesi, sosial inkişaf və obyektiv aləmin qanun və qanunauyğunluqları barədə bilik əldə etməsi mümkün olur. Bu biliklər cəmiyyətin dinamikalarını anlamaq və sosial problemlərə yanaşmada daha dərin düşüncə formalaşdırmaq üçün zəruridir. Obyektiv aləmin sosial fəlsəfi tədqiqi, bu biliklərin sistemli şəkildə toplanmasına və integrasiya edilməsinə kömək edir, beləliklə, insanın dünyaya baxışını genişləndirir.

Sosial realıq, müxtəlif dəyişikliklərlə yanaşı, həm neqativ, həm də pozitiv məqamları ehtiva edən ziddiyyətli və mürəkkəb bir tarixi prosesdir. Cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər və ortaya çıxan yeniliklər, bu proseslərin dərk edilməsini, sosial fəlsəfəyə təsirini və onların sistemə şəkildə araşdırılmasını tələb edir.

Qloballaşan dünyanın tərəqqisi və idarə olunmasında ictimai elmlərin, xüsusilə fəlsəfənin rolu olduqca əhəmiyyətlidir. Hər bir ziyalı və ya elm adamı baş verən və ya baş verə biləcək proseslərin, müxtəlif bölgələrdə təzahür edən hadisələrin səbəbləri, xüsusiyyətləri və nəticələrinin daha dərinə anlaşılməsi, obyektiv aləmin əsl mahiyyətinin dərk edilməsi üçün fəlsəfənin tədqiq etdiyi məsələləri öyrənməli və öz fəaliyyətlərində bu biliklərə əsaslanmalıdır. Çünki ictimai həyatın bütün sferalarında baş verən əsaslı dəyişikliklər, sosial institutların fəaliyyətini, ictimai şüuru və insanların dünyagörüşü ilə düşüncəsində prinsipial yeniləşmələrə səbəb olur. Müasir dövrdə baş verən sosial proseslər yalnız yeni keyfiyyətlərə malik olmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda yüksək dinamizm və çoxcəhətliliklə də xarakterizə olunur<sup>1</sup>. Sosial fəlsəfi tədqiqatlar, bu

---

<sup>1</sup> Rzayev, M. Müasir şəxsiyyət (sosial-fəlsəfi təhlil) / M.Rzayev. – Naxçıvan: Əcəmi Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, – 2015. – 328 s., s. 3

dəyişikliklərin dərin mənasını və obyektiv aləmin insan cəmiyyətinə təsirini aydınlaşdırır.

Qeyd edilənlər fonunda bildirə bilərik ki, fəlsəfənin predmetini təşkil edən dərk etmə və onun sosial fəlsəfəyə təsiri insan üçün zəruri sahələrdən biri, hətta başlıcasıdır. Bu, insanın yaradılışına görə şüura, əqlə və düşüncəyə malik bir varlıq olması ilə bağlıdır. Tarixi-fəlsəfi təhlil apararkən müşahidə edirik ki, insan yalnız obyektiv aləmin qanun və qanunauyğunluqlarını deyil, həm də öz varlığını dərk edir. Bu dərk, insanın sosial-fəlsəfi kontekstdə öz yerini anlamaq üçün vacibdir, çünki yalnız belə bir anlayış, cəmiyyətin dinamikalarını başa düşməyə və sosial proseslərin mahiyyətini izah etməyə imkan verir.

Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, dərk etmənin və onun fəlsəfi əsaslarının inkişaf dövrü, insanın formalaşması və tarixi inkişafı ilə sıx bağlıdır. Bu səbəbə görə, bütün ictimai-tarixi dövrlərdə insan həyatında dərk etmənin rolu və yeri təsadüfi xarakter daşımır. İdrak prosesi, xarici dünya haqqında məlumatın qəbul edilməsindən başlayır. İnsan fəaliyyəti, xüsusən əmək prosesi nəticəsində, insanda xaricdən gələn hadisələri dərk etmək, onların dərinliyinə nüfuz etmək və daxili qanunauyğunluqları anlamaq qabiliyyəti formalaşmışdır. Bu proses, obyektiv aləmin sosial-fəlsəfi aspektlərinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır.

Obyektiv aləmin dərk edilməsi və insan təfəkkürünün həqiqəti anlaması, elm və praktika baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əgər dünya və onun inkişaf qanunları dərk olunursa və bizim biliklərimiz gerçəkliyi düzgün əks etdirsə, o zaman təbiətin dərk edilmiş qüvvələri insanın istifadəsinə verilə bilər. Bu, sosial-fəlsəfi kontekstdə insanın dünyanı anlamaq və onunla qarşılıqlı əlaqə qurma qabiliyyətini artırır.

Fəlsəfi baxımdan dərk etmənin məqsədi yalnız obyektiv aləmin dərk edilməsindən ibarət deyil, eyni zamanda obyektiv aləmi öz təsir dairəsinə daxil etməyə yönəlmiş əhatəsinin genişlənməsidir. Bu əhatə dairəsinin genişlənməsi, müəyyən nəzəri məsələləri əhatə edən tədqiqatların aparılmasını labüd etmişdir. Beləliklə, dərk etmənin dinamikası, strukturası və digər yeni sahələri özündə əks

etdirən metodoloji xüsusiyyətlər, nəzəri-idrakla bağlı müəyyən problematik məsələlərin tədqiqini aktuallaşdırır. Bu kontekstdə “dərketmə” anlayışına dair sual meydana çıxır: Dərketmə nədir? Müxtəlif formalarda bu sualı analiz edərkən, görürük ki, dərketmə, obyektiv aləm haqqında hərtərəfli bilik əldə etmək üçün obyektlə subyekt arasında əlaqə və inikas prosesidir. Subyektlə bağlı olaraq qeyd etməliyik ki, dərketmə məhfumu təfəkkürlə (şüurla) qarşılıqlı əlaqədədir. Dərketmənin təfəkkürlə əlaqəli mahiyyətinə diqqət yetirsək, bunun cism və predmetlərin xassələrini özündə əks etdirən təfəkkür forması olduğunu aydın şəkildə görmək olar<sup>2</sup>. Mövzunun aktuallığı dərketmə anlayışının müxtəlif aspektlərinin təhlilindən, insanın obyektiv aləmi necə dərk etməsindən və bu əlaqəni metodoloji yanaşmalarla necə genişləndirməsindən ibarətdir. Məhz bu səbəbdən, dissertasiya işinin işlənməsi çox əhəmiyyətli hesab edilir və fəlsəfi, sosial və metodoloji baxımdan çox aktualdır.

Obyektiv aləmin sosial fəlsəfi tədqiqi olduqca az araşdırılan fəlsəfi sahələrdən biridir. Bunun əsas səbəbi mövzunun kifayət qədər geniş olması və müasir dövrün tələblərinə uyğun yeniləşmə tələb etməsidir. Lakin problemin müxtəlif tərəfləri müəyyən zamanlarda bir sıra filosof və alimlər tərəfindən işlənilib tədqiq edilmişdir. Dünya və yerli ədəbiyyatlara nəzər salsaq müxtəlif dövrlərdə dərketmənin müxtəlif tərəflərinə dair bir sıra tədqiqat işlərinin aparıldığının şahidi olarıq. Bu tədqiqatlar, cəmiyyətin obyektiv reallığı anlama qabiliyyətini və bu reallığın sosial münasibətlərə təsirini dərinləşdirmək məqsədini daşıyır.

İdrak nəzəriyyəsi, fəlsəfə ilə eyni vaxtda yaranmışdır və obyektiv aləmin sosial fəlsəfi tədqiqinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Platon, Demokrit, Epikür, Aristotel, stoiklər və skeptiklər idrakın təhlilinin əsasını qoymuşdurlar. Sonrakı dövrlərdə isə Dekart, Bekon, Lokk, Leybints, Spinoza, Didro, Kant, Feyerbax və Hegel bu nəzəriyyəni daha da inkişaf etdirmişdirlər. İslam şərqində isə Ş. Şührəverdi, Ə. Bəhmənyar, Miyanəçi, N. Tusi, M. F.

---

<sup>2</sup> Hacıyev, M.Ş. Riyazi mücərrədləşdirmə dərketmə vasitəsidir (nəzəri-fəlsəfi təhlil): / fəlsəfə elmlər doktoru dis. / – Bakı, 2012. – 243 s., s. 5

Axundov, S. Urməvi və başqaları obyektiv aləmin dərk edilməsinə yönəlmiş düşüncə və tədqiqatlar aparmışlar. Bu alimlərin əsərləri sosial fəlsəfənin inkişafına dərin təsir göstərmiş və insanın obyektiv aləmlə olan münasibətini anlamağa kömək etmişdir.

Dünyanın görkəmli filosoflarının bəziləri obyektiv aləmin və onun qanunauyğunluqlarının dərk edilməsini mümkünsüz hesab etmiş, bəziləri buna şübhə ilə yanaşmış, bəziləri isə bunun mümkün olduğunu hesab etmişdir. Bununla yanaşı subyektiv və obyektiv idealistlərdən Platon, Hegel, Fichte, Berklini; skeptisizm cərəyanının nümayəndələrindən F. Sançez, M. Monden, P. Beyli; skeptisizmi intensiv surətdə müdafiə edən Yumu; Marksizmə qədərki fəlsəfi cərəyanlardan hesab edilən sensualistlərdən Helveti, Holbax, Feyerbax; rəasionalistlərdən isə Spinoza, Dekart, Leybnisti göstərmək olar.

XXI əsrin əvvəlləri və müasir dövrdə isə aşağıdakı tədqiqatçılar idrak nəzəriyyəsinin müxtəlif aspektlərinə toxunaraq geniş tədqiqat işləri aparmışlar: D.L.Ustimenko, S.V.Danko, R.Q.Çovpin, S.O.Borşeva, S.V.Ponomareva, A.V.Tişenko, R.A.Yarçev, E.A.Nikitina, D.V.Konstantinov, V.V.Savin, D.Z.Murtayeva, E.S.Bubnov, E.S.Paşarina, İ.S.Zlobina, Z.F.Abrarova, N.S.Oboturova, M.V.Trapeznikov, A.E.Baxmetyev, M.A.Pilyuqina, N.S.Belyakov<sup>3</sup>.

Dərketmə prosesi müxtəlif səpkilərdə Azərbaycan elm adamlarının tədqiqatlarında da əks olunmuşdur. Belə ki, bir çox Azərbaycan tədqiqatçıları idrakın müxtəlif növləri, onun metod və formaları, funksiya və mahiyyət səciyyələri ilə bağlı məsələlərə toxunmuş, idraka dair nəzəri və elmi-fəlsəfi təhlillər aparmışlar. Sözü

---

<sup>3</sup> Устименко, Д.Л. Проблема очевидности в феноменологической теории познания: / диссертация кандидата философических наук / – Ростов-на-Дону, 2002. – 134 с.; Даныко, С.В. Парадоксальность субъектной парадигмы в теории познания: / диссертация кандидата философических наук / – Москва, 2003. – 134 с.; Пилюгина, М.А. Интерпретация как метод гуманитарного познания: / диссертация кандидата философических наук / – Москва, 2015. – 161 с.; Беляков, Н.С. Вера в структуре современного научного познания: / диссертация кандидата философических наук / – Уфа, 2020. – 165 с.

gedən məsələyə dair bir sıra elm adamlarının tədqiqatlarını qeyd etmək məqsədə müvafiq olar: C.T.Əhmədli “İdrak prosesinə fəlsəfi yanaşmanın mahiyyəti”, Ə.B.Məmmədov “Dialektik idrak və ümumelmi tədqiqat metodları” və “Elmi idrak və onun inkişaf dialektikası”, Ə.B.Məmmədov, V.İ.İsmayılov, F.Ə.Məmmədov “Rasionallıq və qeyri-rasionallıq”, M.Ş.Hacıyev “Riyazi mücərrədləşmə dərkətmə vasitəsidir, A.İ.Əsədov “Təfəkkürün fəlsəfəsi”, V.Abişov “Modelləşdirmə və elmi idrak”<sup>4</sup>.

Qeyd edilən məsələlər, həmçinin bir sıra Azərbaycan tədqiqatçılarının dissertasiya işlərinin tədqiqat obyektı olmuşdur: E.B.Fərəcli “Elmi idrakda abstrakt və konkret kateqoriyaların dialektikası”, E.Q.Əliyev “Elmi idrakın inkişafında fiziki ideyaların rolu”, K.Y.Bünyadzadə “Qərb və şərq fəlsəfə tarixində irrasional idrak (orta əsrlər)”, İ.A.İbrahimov “Müasir elmi idrak və insan problemi”, F.Q.İsmayılov “İdrak nəzəriyyəsi və lingvistik analiz”, F.Ə.Məmmədov “Fiziki idrakda uyğunluq prinsipi”, Ə.B.Məmmədov “Dialektik idrak və elmi tədqiqatın ümumelmi metodları”, M.A.Nəcəfli “Elmi idrakın humanistləşməsi və onun dünyagörüşü nəticələri”, L.N.Nəzirzadə “Sosial idrak və sosial fəaliyyət”, Z.M.Şabanov “Cəmiyyətin idarə olunmasında sosial idrakın spesifikasiyi”, M.Ş.Hacıyev “Riyazi mücərrədləşdirmə dərkətmə vasitəsidir”. Yeri gəldikdə, biz sonuncu tədqiqatçının elmi araşdırmalarının nəticələrindən bəhrələnmişik<sup>5</sup>.

---

<sup>4</sup> Əhmədli, C.T. İdrak prosesinə fəlsəfi yanaşmanın mahiyyəti / C.T.Əhmədli. – Bakı: Diplomat, – 2008. – 406 s.; Məmmədov, Ə.B. Dialektik idrak və ümumelmi tədqiqat metodları / Ə.B.Məmmədov. – Bakı: Azərneşr, – 1997. – 298 s.; Məmmədov, Ə.B. Rasionallıq və qeyri-rasionallıq / Ə.B.Məmmədov, V.İ.İsmayılov, F.Ə.Məmmədov – Bakı: Elm, – 2010. – 880 s.; Hacıyev, M.Ş. Riyazi mücərrədləşmə dərkətmə vasitəsidir. Metodik vəsait / M.Ş.Hacıyev. – Naxçıvan: Məktəb, – 2005. – 52 s.; Əsədov, A.İ. Təfəkkürün fəlsəfəsi / A.İ.Əsədov. – Bakı: Qanun, – 1997. – 284 s.; Abişov, V. Modelləşdirmə və elmi idrak / V.Abişov. – Bakı: Nurlar, – 2000. – 425 s

<sup>5</sup> Əliyev, E.Q. Elmi idrakın inkişafında fiziki ideyaların rolu: / fəlsəfə elmlər namizədi dis: / – Bakı, 2000. – 115 s.; Bünyadzadə, K.Y. Qərb və şərq fəlsəfə tarixində irrasional idrak (orta əsrlər): / fəlsəfə elmlər doktoru dis. / – Bakı, 2006. – 236 s.; İbrahimov, İ.A. Müasir elmi idrak və insan problemi: / fəlsəfə elmlər

Dərketmənin nəzəri-fəlsəfi tədqiqində yuxarıda aparılan tədqiqat işlərinin mühüm əhəmiyyət daşıdığını qeyd etməklə yanaşı onu da qeyd etməyi zəruri bilir ki, adı çəkilən mövzunun bir sıra müasir metodoloji və bir çox paradıqmal səpkilləri öz həllini hələ də tapmamış qalır. Nəzərə alınmalıdır ki, müxtəlif elm sahələri kimi dərketmə də müəyyən zaman kontekstində araşdırma və fəlsəfi təhlil tələb edir. Həmin prizmadan baxdıqda görürük ki, müasir dünyanın yenilikləri və onların müxtəlif dövrlərdəki formasiyaları dərketmənin daima təhlil və analiz edilərək daha adekvat tədqiqatların aparılmasını əhəmiyyətli edir.

**Tədqiqatın obyektı və predmeti.** Obyektiv aləmin sosial fəlsəfi tədqiqi, obyektiv aləmin dərki və bu prosesin sosial fəlsəfəyə təsiri tədqiqatın obyektini təşkil edir. Tədqiqatın predmeti isə obyektiv aləmin dərkinin sosial fəlsəfəyə təsiri nəticəsində meydana çıxan ictimai əhəmiyyətli proseslərdir.

**Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri.** Tədqiqatın məqsədi obyektiv aləmin dərkinin sosial fəlsəfi əsaslarını araşdırmaq, bu anlayışın müxtəlif tarixi dövrlərdə formalaşmasını və inkişafını dərinləşdirmək, eləcə də fərdi və kollektiv səviyyələrdəki xüsusiyyətlərini müəyyən etməkdir. Eyni zamanda, ictimai şüurun müxtəlif formalarının, dini inancın sosial aspektlərinin, dialektik fəlsəfi kateqoriyaların və qanunauyğunluqların tədqiqi ilə yanaşı, mənəvi mədəniyyətin formalarının sosial inkişafa təsirini analiz edərək, texnogen və informasiya sivilizasiyalarının obyektiv aləmin dərkinə olan təsirini aydınlaşdırmaqdır. Bu çərçivədə, sosial fəlsəfənin fundamental problemlərindən biri olan şəxsiyyətin qlobal

---

namizədi dis. / – Bakı, 2001. – 142 s.; Məmmədov, F.Ə. Fiziki idrakda uyğunluq prinsipi: / fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2010. – 175 s.; Nəcəfli, M.A. Elmi idrakın humanistləşməsi və onun dünyagörüşü nəticələri: / fəlsəfə elmlər namizədi dis. / – Bakı, 2005. – 190 s.; Nəzirzadə, L.N. Sosial idrak və sosial fəaliyyət: / fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2012. – 148 s.; Şabanov, Z.M. Cəmiyyətin idarə olunmasında sosial idrakın spesifikasiyi: / fəlsəfə elmlər namizədi dis. / – Bakı, 2002. – 165 s.; Hacıyev, M.Ş. Riyazi mücərrədləşdirmə dərketmə vasitəsidir (nəzəri-fəlsəfi təhlil): / fəlsəfə elmlər doktoru dis. / – Bakı, 2012. – 243 s.

formalaşması faktlarını da nəzərdən keçirmək, obyektiv aləmin dərk edilməsinin mürəkkəb və çoxsahəli xarakterini ortaya qoymaqdır. Tədqiqatın məqsədi, predmeti, obyektı və dissertasiya işinin spesifik mövzusunə uyğun olaraq aşağıda qeyd etdiyimiz vəzifələrin həyata keçirilməsi və həllini nəzərdə tutmuşdur:

- Obyektiv aləmin dərkı və onun sosial fəlsəfəyə təsir imkanlarının nəzəri-fəlsəfi əsaslarını tədqiq etmək üçün mövcud ədəbiyyatları təhlil etmək,

- Obyektiv aləmin dərkının teoloji köklərini və bu məsələnin fəlsəfi əsaslarını araşdırmaq,

- Dərketmənin insan şüurundakı təzahür formalarının öyrənilməsi,

- Dərketmənin sosial fəlsəfəyə təsirinin paradiqmal səpkilərinin aşkarlanması,

- İdrak prosesində metodoloji imkanların və sinergetik potensialın ortaya çıxarılması,

- Sosial fəlsəfənin əsas predmetlərinin – zaman, məkan, insan, cəmiyyət bir-birinə təsiri və bu təsir nəticəsində ortaya çıxan proseslərin nəzəri-fəlsəfi təhlilinin aparılması,

- Hadisə və predmetlərin daxili tərəfləri arasındakı ən mühüm əlaqə və münasibətlərin dərk edilməsinin dialektik əsaslandırılması,

- Mənəvi mədəniyyətin və sivilizasiyanın retrospektivliyi və onların müasir imkanlarının sosial inkişafa təsiri baxımından nəzəri-fəlsəfi təhlilinin aparılması,

- İnformasiya və texnogen sivilizasiyasının obyektiv aləmin dərk edilməsində oynadığı rolun müəyyənləşdirilməsi,

- Sosial fəlsəfənin əsas problemi kimi şəxsiyyətin qlobal formasiyasının inkişaf mərhələlərinin öyrənilməsi.

**Tədqiqatın metodları.** Dissertasiya işində tədqiq olunan məsələlərlə bağlı nəzəri-metodoloji mənbə kimi xarici ölkələrin və respublikamızın müxtəlif filosoflarının və alimlərinin tədqiqatlarından istifadə olunmuşdur. İdrak prosesi mürəkkəb və tədqiq edilməsi olduqca çətin olan fəlsəfi anlayışdır. Bu isə tədqiqat aparılarkən, nəzəri və elmi-fəlsəfi təhlili verilərkən müxtəlif metodlardan istifadə edilməsini zəruri edir. Bütün bunlara görə,

tədqiqatda sistemli və tarixi-müqayisəli yanaşma, analiz və sintez, ümumiləşdirmə, induksiya və deduksiya, ideallaşdırma, abstraktlaşdırma, həmçinin abstraktan konkretə yüksəlmə kimi tədqiqat əhəmiyyətli metodlara müraciət edilmişdir.

### **Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar.**

1. Obyektiv aləm öz real əksini şüurda tapır. İnsan şüur sayəsində bütün mənəvi və maddi nemətləri mənimsəyir, onlardan istifadə edir. Bu proses isə şüurun tədqiqinin nə dərəcədə önəmli olduğunu və insan həyatında əhəmiyyətini aşkara çıxarır.

2. İnsan idrakının obyektiv aləmi, onun qanun və qanunauyğunluqlarını, mahiyyətini dərk etməyə qadir olub-olmaması fəlsəfənin əsas problemlərindən biridir. Bu dərk etmə isə öz növbəsində sosial fəlsəfəyə təsirsiz ötürşür. Filosoflar tərəfindən mövzu ilə əlaqəli müxtəlif dövrlərdə müxtəlif fikir ayrılıqları mövcud olmuşdur. Bu isə mövzunun analiz və sintez olunmuş şəkildə ələ alınmasını aktuallaşdırır.

3. Bəşəriyyətin vahid sosio-mədəni, siyasi, iqtisadi integrasiyası onun spesifik xarakterini təşkil edir. Din də fərdlərin birləşməsi üçün eyni xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir. Qeyd edilən məsələnin önəmi isə bundan ibarətdir ki, bu proseslər müxtəlif mədəniyyətlərin yaranmasına və çeşidli formaların meydana gəlməsinə səbəb olur.

4. Hadisələrin əsl mahiyyəti və onların ümumi inkişaf və dəyişmə qanunauyğunluqları dialektikanın əsas mövzusu olaraq elmi-nəzəri fəlsəfi əsaslarla müzakirə edilir.

5. Qəbilə-tayfa mədəniyyəti, icma mədəniyyəti, antik mədəniyyət, Şərq mədəniyyəti, Qərb mədəniyyəti, ümumxalq mədəniyyəti, milli mədəniyyət və digər mədəniyyət nümunələri cəmiyyətin inkişaf səviyyəsini müəyyən edir və onun sosial inkişafına mühüm təsir göstərir. Bu isə mövzunun sistemli tədqiqini zəruri edir.

6. İnformasiya sivilizasiyası, elmi-texniki inqilab və onun müasir nailiyyətləri sosial tərəqqi amili kimi qəbul edilir.

7. Şəxsiyyət, idrakın və ictimai fəaliyyətin subyekti olan insanın sosial yönünü ifadə edir. Çünki sosial mahiyyət şəxsiyyətin

başlıca əlamətlərdən biridir. Bu da tarixi təşəkkül baxımından şəxsiyyətin öyrənilməsini əhəmiyyətli edir.

**Tədqiqatın elmi yeniliyi.** Elmi yeniliklər ümumiləşdirilmiş formada aşağıdakı kimi təqdim olunmuşdur:

- Obyektiv aləmin dərkinin fəlsəfi və sosial nəzəriyyələr əsasında təhlili aparılmış, ilk dəfə olaraq teoloji və materialist yanaşmalar müqayisə edilərək yeni bir perspektiv təqdim edilmişdir.

- Obyektiv aləmin fərdi, kollektiv və sosial dərkinə izah edən xüsusiyyətlər, sosial sistemlərdəki qanunauyğunluqlarla əlaqələndirilərək yeni bir metodoloji çərçivədə işlənmiş və sosial fəlsəfəyə töhfə verilmişdir.

- XXI əsr texnogen və informasiya cəmiyyətinin inkişafının və qloballaşmanın şəxsiyyətin obyektiv aləmə münasibətinin formalaşmasındakı rolu araşdırılaraq, bu proses sosial fəlsəfənin yeni bir tədqiqat sahəsi kimi müəyyən edilmişdir.

- Obyektiv aləmin dərki və onun sosial fəlsəfəyə təsiri Azərbaycanın müasir dövründə ilk dəfə tədqiq edilmiş və bu prosesin ictimai əhəmiyyəti müəyyən olunmuşdur.

- Müxtəlif filosofların elmi-fəlsəfi nəzəriyyələrində dərketmənin və sosial fəlsəfənin xarakterik xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir.

**Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti.** Tədqiqatın elmi əhəmiyyəti idrak prosesi və onu sosial fəlsəfəyə təsirinin nəzəri-metodoloji əsaslarının fəlsəfi nöqteyi-nəzərindən əsaslandırılmasındadır. Tədqiqatın əsas nəticələri, elmi-nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti fəlsəfə elmlərinin tədris olunduğu təhsil müəssisələrində tədris edilə bilər. Dissertasiya işinin materiallarından bu sahə ilə bağlı dərslik, monoqrafiya, məqalə, metodiki dərs vəsaiti və digər elmi işlərin hazırlanmasında, mühazirə mətnlərinin, tədris proqramlarının tərtib edilməsində mənbə kimi istifadə edilməsi mümkündür. Həmçinin kontekstə uyğun olaraq doktorant və dissertantlar tərəfindən hazırlanan dissertasiya işlərində tədqiqatın mövzusu, metodologiya və sistematikasını yol xəritəsi rolunu oynaya bilər. Dissertasiyanın Azərbaycan dilində, asan və sadə dildə olması bunu ilk dəfə fəlsəfə elmi ilə maraqlananlar üçün yararlı vasitə edir.

**Aprobasiyası və tətbiqi.** Tədqiqat işi Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Fəlsəfə və sosial iş” kafedrasında müzakirə olunmuş və tamamlanmış iş kimi müdafiəyə layiq görülmüşdür. Tədqiqatın əsas elmi nəticələri bir sıra respublika və beynəlxalq səviyyəli konfranslarda məruzə olunmuş, Rusiya Federasiyasında beynəlxalq xülasələndirmə və indeksləmə sistemlərinə (bazalarına) daxil olan dövrü elmi nəşrdə və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Ali Attestasiya Komissiyasının məqalələrin dərc olunmasını tövsiyə etdiyi elmi məcmuələrdə dərc edilmişdir.

**Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı.** Tədqiqat işi Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Fəlsəfə və sosial iş” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

**Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi.** Tədqiqat işi giriş (15 804 işarə), 3 fəsil (I fəsil 3 paragraf – 80 536 işarə; II fəsil 2 paragraf – 66 561 işarə; III fəsil 2 paragraf – 48 806 işarə), nəticə (8 276 işarə) hissəsindən ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi 239 777 işarədir.

## **DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU**

Dissertasiya işinin **“Giriş”** hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, işlənmə dərəcəsi araşdırılmış, tədqiqatın obyektı və predmeti, qarşıda duran məqsəd və vəzifələri, tədqiqat metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəalar, işin elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, aprobasiyası və tətbiqi şərh edilmişdir.

Dissertasiyanın I fəslı **“Dərketmənin sosial fəlsəfi tərəfləri və formalaşma istiqamətləri”** adlanır və üç yarım-fəsildən ibarətdir.

**“Dərketmənin sosio-fəlsəfi mahiyyəti: dini, elmi və fəlsəfi aspektlər”** adlı birinci yarım-fəsildə aparılan araşdırmalar göstərir ki, obyektiv aləmin dərki tarixən dini və teoloji çərçivələrdə izah edilmişdir. İslam dini, insanın aləmi yalnız fiziki şəkildə deyil, həm də ilahi bir mənbəyə dayandığını düşünərək izah etməyə çalışmışdır. Qurani-Kərimdə elmə verilən yüksək əhəmiyyət,

obyektiv aləmi dərk etmək üçün təfəkkürün inkişafını vurğulayır. Dini və elmi yanaşmalar obyektiv aləmin daha dərinədən dərk edilməsinə şərait yaradır<sup>6</sup>.

Nizami Gəncəvinin elmi-fəlsəfi düşüncələri də məhz bu təsir altında formalaşmışdır. O, obyektiv aləmi anlamağa çalışarkən həm əqli, həm də mənəvi yanaşmaların vacibliyini vurğulamış, insanların daxili zənginliklərini və əxlaqi inkişafını əhatə edən bir anlayış ortaya qoymuşdur<sup>7</sup>. Nizami, həmçinin fizika və təbiət qanunlarını bədii və fəlsəfi yanaşma ilə izah edərək obyektiv aləmin qanunlarını anlamağa çalışan bir mütəfəkkir kimi çıxış edir<sup>8</sup>. Onun əsərlərində Allahın dərk edilməsi, həm də mövcudatın dərk edilməsi ilə əlaqələndirilmiş və bu yanaşma fəlsəfi dərinlik daşımışdır.

Eynilə, İbn Sina da həm fəlsəfi, həm də elmi fəaliyyətində dünyanı və Tanrını dərk etməyi, insanın intellektual və ruhsal inkişafını nəzəri cəhətdən təhlil edərək, zamanının ən yüksək fəlsəfi ideyalarını irəli sürmüşdür. O, təbiət və varlıq qanunlarını öyrənərkən, bu anlayışları Tanrı ilə birləşdirir və hər şeyin səbəb-nəticə əlaqələri ilə mövcud olduğunu, bu əlaqələrin mütləq bir şəkildə Tanrıya çatdığını müdafiə edir. İbn Sinanın bu fəlsəfi yanaşmaları onun çoxsaylı əsərlərində öz əksini tapmışdır. Məsələn, “Şəfa” (əş-Şifa) əsərində məntiq, təbiət elmləri və metafizika məsələlərini birləşdirərək, dünyanı, varlığı və Tanrının mövcudluğunu izah edir. İbn Sinanın “İşarə” (al-İsharat) əsəri də insanın şüuru və biliyinin təbiətini sisteməlik şəkildə araşdırır və obyektiv aləmin dərk edilməsi məsələsini fəlsəfi təhlil edir. Bu əsərdə İbn Sina, əqli inkişafı və bilik əldə etmə proseslərini izah

---

<sup>6</sup> Qurani-Kərim / tərcümə edən V.M.Məmmədəliyev, Z.M.Bünyadov – Bakı: Çıraq, – 2005. – s. 478, s. 621

<sup>7</sup> Azərbaycan Fəlsəfə Tarixi: [4 cildə] / Red. F.Q.Köçərli. – Bakı: Elm, – c. 1. – 2014. – s. 397; Səfərov, Ş. Nizami Gəncəvi yaradıcılığı fənlərin tədrisində / Ş.Səfərov, B.Həsənov. – Bakı: Maarif nəşriyyatı, – 1991. – s. 220-222

<sup>8</sup> Apoyev, B. Nizami Gəncəvinin pedaqoji görüşləri / B.Apoyev. – Bakı: Adiloğlu nəşriyyatı, – 2008. –s. 28; Əhmədov, Ə. Nizami-elmşünas / Ə.Əhmədov. – Bakı: Azərnəşr, – 1992. – 18 s.

edərkən, hissi və əqli bilik arasındakı fərqləri vurğulayır. Tanrı məsələsi isə, birbaşa müzakirə edilməsə də, əsərdəki ontoloji və epistemoloji təhlillərdə dolaylı olaraq yer alır, çünki İbn Sina Tanrını ilk səbəb və mütləq varlıq olaraq təqdim edir.

Əbu Həmid əl-Qəzali, İbn Sinadan fərqli olaraq, fəlsəfi yanaşmalarında dinin təməl prinsiplərinə üstünlük vermiş və rəşadət fəlsəfəsi ilə dini elmləri bir-birinə zidd deyil, bir-birini tamamlayıcı olaraq təqdim etmişdir. O, əqli elmlərlə dini elmlərin birgə inkişaf etməsini müdafiə edərək, ağıl və dinin qarşılıqlı əlaqəsini vurğulamışdır. Onun fəlsəfi görüşlərində insanın ruhunun dərk edilməsi və inanc məsələlərinin əhəmiyyəti xüsusi yer tutmuşdur. Qəzali, təqlidi imanı rədd edərək, insanların həqiqəti yalnız düşünərək və dərk edərək əldə edə biləcəyini iddia etmişdir<sup>9</sup>

Məhəmməd Füzuli, dövrünün fəlsəfi cərəyanlarından təsirlənərək, həm ədəbi, həm də fəlsəfi yaradıcılığında dərin izlər buraxmışdır. O, insanın idrakını əqli və hissi mərhələlərə ayırır və bu iki mərhələnin birlikdə həqiqətə çatmağa xidmət etdiyini vurğulayır. Füzuli, əqli və hissi idrakın bir-birini tamamladığını qeyd edərək, bunların birgə istifadəsinin insanın varlıq və kamillik yolunda əhəmiyyətli olduğunu bildirir. Şairin “Rindü-Zahid” əsərində Zahid və Rind surətləri vasitəsilə insanın müxtəlif təbiətlərini və kamillik yolunu ifadə etdiyi düşüncələr, onun fəlsəfi yanaşmalarının dərinliyini göstərir.

Mövlanə Cəlaləddin Rumi, fəlsəfi və ədəbi yaradıcılığında, obyektiv aləmin dərkinə dair dərin düşüncələr təqdim etmişdir. O, varlığın yalnız maddi deyil, həm də mənəvi və ilahi təfəkkürlə dərk edildiyini vurğulamışdır. Mövlanə, insanın həqiqətə və İlahi varlığa yaxınlaşmasının yalnız əqli və ruhani idrakın birləşməsi ilə mümkün olduğunu bildirir. Əsl həqiqətə yalnız ilahi eşq vasitəsilə çatmağın vacibliyini qeyd edərək, ilahi eşqin insanı kamilliyə

---

<sup>9</sup> Cevdet, K. İslam felsefesinə ilgisizliğin ve yöneltlen tenkitlerin sebepleri // – Elazığ: İlahiyat fakültesi dergisi, – 2003. №8, – 135-136 s.; Bakar, O. İslam bilim tarihi ve felsefesi / O.Bakar. – İstanbul: İnsan yayınları, – 2012. –s. 55; Kaya, C. İslam felsefesi: Tarih ve Problemler / C.Kaya. – İstanbul: İsam yayınları, – 2013. – s. 293

çatdıran əsas vasitə olduğunu müdafiə edir.

Bu mütəfəkkirlərin hər biri obyektiv aləmin dərkinin həm əqli, həm də mənəvi aspektlərini təhlil edərək, insanın varlıq və kainatla əlaqəsini anlamağa çalışmış, elmi və dini yanaşmaları birləşdirərək, həqiqətə yaxınlaşmanın yalnız əqli deyil, həm də ruhani idrakla mümkün olduğunu vurğulamışdır.

I Fəslin **“Obyektiv aləmin izahına materialist yanaşmanın sosio-fəlsəfi konteksti”** adlanan ikinci yarımfəslində fəlsəfi ənənələrdəki mühüm dəyişikliklər və inkişafalar nəzərə alınaraq obyektiv aləmin və şüurun təbiətinin necə başa düşüldüyü araşdırılır. Bu yanaşma, şüurun yalnız maddi səbəblərlə izah edildiyini və onun bədən və beyin funksiyalarının bir nəticəsi olduğunu irəli sürür. Materialist fəlsəfə təbiət hadisələrini yalnız fiziki qanunlarla izah etməyə çalışır və şüuru materiyanın inkişafının bir məhsulu olaraq qəbul edir. Antik dövrlərdən bəri Demokrit və Epikür kimi filosoflar şüurun bədənə inkişafı ilə əlaqəli olduğunu qeyd etmiş və bu düşüncə, müasir dövrün sinir sistemində dair araşdırmaları ilə dəstəklənmişdir.

Materialist yanaşmanın əsas xüsusiyyətlərindən biri şüurun sosial və maddi şərtlərlə sıx əlaqəli olduğunu vurğulamaqdır. Bu yanaşma, idealist fəlsəfənin şüuru müstəqil və ilkin bir varlıq olaraq görməsinə qarşı bir mübahisə olaraq ortaya çıxmışdır. Dekartın fəlsəfəsi, şüuru maddi dünyadan müstəqil bir varlıq olaraq qəbul etsə də, zamanla materialistlər bu yanaşmanın əksinə olaraq şüurun sosial və maddi şərtlərlə sıx əlaqəli olduğunu göstərmişdir. Marks və Engels bu fikri daha da inkişaf etdirərək, ictimai şüurun iqtisadi və sosial şərtlərin məhsulu olduğunu irəli sürmüşlər.

Materialist fəlsəfənin şüurun inkişafını yalnız fərdi hadisə kimi deyil, həm də cəmiyyətin təkamülü və maddi həyat şərtlərinin nəticəsi olaraq izah etməsi, bu yanaşmanın əhəmiyyətini artırır. Şüurun müxtəlif tarixi dövrlərdə fərqli formalar alması, cəmiyyətin iqtisadiyyatının və istehsal münasibətlərinin dəyişməsi ilə əlaqəlidir. Məsələn, orta əsrlərdə dini şüurun dominant olduğu bir dövrdən müasir dövrə keçid edərkən, elmi və siyasi şüurun üstünlüyü vurğulanır.

Nəticə olaraq, materialist yanaşma obyektiv aləmi və şüurun təbiətini başa düşməkdə vacib bir fəlsəfi çərçivə təqdim edir. Bu yanaşma, şüurun yalnız maddi və sosial şərtlərlə əlaqəli olduğunu, həmçinin şüurun inkişafının yalnız fərdi deyil, cəmiyyətin təkamülünün və maddi şəraitinin bir nəticəsi olduğunu göstərir.

I Fəslin **“Obyektiv aləmin dərkində metodoloji yanaşma”** adlanan üçüncü yarımfəslində göstərilir ki, obyektiv aləmin dərki fəlsəfi düşüncənin əsas məsələlərindən biridir və bu məsələnin tədqiqi sosial, mədəni və tarixi kontekstdən asılı olaraq dəyişir. Sosial-fəlsəfi yanaşmalar, insanların dünyanı necə dərk etdiyini və bu prosesin necə sosial və mədəni şəraitdən təsirləndiyini araşdırır. Bu yanaşma, obyektiv aləmin qanunauyğunluqlarının dərk edilməsinin yalnız fərdi təcrübə və məntiqi düşüncədən deyil, həm də sosial və mədəni faktorlardan asılı olduğunu vurğulayır.

Fəlsəfi fikir tarixində obyektiv aləmin dərk edilməsi ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar, nəzəriyyələr və baxışlar mövcud olmuşdur. Skeptisizm cərəyanının nümayəndələri (F. Sançez, M. Monden, P. Beyl) dünyanın dərk edilməsinin mümkünliyünü inkar edərək iddia edirdi ki, insanın əqli aləmi dərk etməkdə məhdudiyyətləri vardır<sup>10</sup>. Bu yanaşmanı inkişaf etdirən fəlsəfi sistemlərdə, məsələn, Kantın nəzəriyyəsində obyektiv aləm var olsa da, onun tam dərk edilməsi insanın qavrayış çərçivəsindən kənara çıxma bilməz<sup>11</sup>. XX əsrin fəlsəfi məktəblərinin nümayəndələri bu məsələyə müxtəlif yanaşmalar təqdim edərək, insanın idrakının yalnız subyektiv təzahürlər olduğunu və obyektiv aləmlə əlaqəsinin məhdud olduğunu irəli sürmüşdür.

Tədqiqat işində praktikanın idrak prosesindəki rolu da xüsusi vurğulanır. Qeyd edilir ki, praktika insanların təbiət və cəmiyyəti dəyişdirən məqsədyönlü fəaliyyətidir və bu fəaliyyət vasitəsilə insan obyektiv gerçəkliklə əlaqəyə girir. Nəticədə, insan dünyanı yalnız onunla qarşılıqlı əlaqəyə girərək və dəyişdirərək dərk edə

---

<sup>10</sup> Əlizadə, A.A. Antik fəlsəfə tarixi. Ali məktəblərin tələbələri üçün dərs vəsaiti / A.A.Əlizadə. – Bakı: “3 saylı Bakı mətbəəsi” ASC, – 2016. –s. 123

<sup>11</sup> İsrailov, M.M. Məntiq / M.M.İsrailov. – Bakı: Maarif nəşriyyatı, – 1987. –s. 10

bilir.

Bütün bunlarla yanaşı, hissi idrakın obyektiv aləmi dərk etmənin ilkin mərhələsi olduğu və insanın ətraf aləmi ilk növbədə hislər vasitəsilə qavradığı qeyd olunur. Hissi idrakın müxtəlif formaları — duyğu, qavrayış, təsəvvür və s. obyektlərin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə kömək edir.

Sosial-fəlsəfi yanaşmalar obyektiv aləmin dərkənin çoxşaxəli və kompleks bir proses olduğunu göstərir. Bu yanaşmalar, insanların dünyanı anlamaq və onun qanunauyğunluqlarını dərk etmək üçün sosial, mədəni, praktiki və subyektiv faktorları bir araya gətirir.

İnsan obyektiv aləm haqqında məlumatı görmə, eşitmə, dad, iy və toxunma hisləri vasitəsilə əldə edir. Hislərimiz məlum olmayan predmetin rəngini, formasını, bərkliyini və digər xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirərək onun təhlilinə əsas verir. İnsan həyatında ən çox məlumat verən hiss görmə, sonra isə eşitmə, toxunma, dad və iy bilmə hisləridir. Hislərimiz obyektiv aləmin dərk edilməsinin əsas şərtidir, çünki yalnız hiss üzvləri vasitəsilə xarici aləmdəki hadisələr barədə məlumat əldə edə bilərik. Duyğu hissi idrakın ilkin mərhələsidir və ətraf aləmdəki proseslər haqqında məlumat verir. Duyğular vasitəsilə biz obyektlərin ölçüsü, forması, rəngi, temperaturu, səsi, qoxusu və digər xüsusiyyətləri barədə məlumat alırıq. Qavrayış isə duyğulardan daha mürəkkəb bir idrak prosesidir, çünki bu, yalnız hislərlə deyil, həm də insanın əvvəlki təcrübələri ilə bağlıdır. Qavrayış obyektləri bütün xüsusiyyətləri ilə birlikdə əks etdirir və sabitlik xüsusiyyəti daşıyır. Təsəvvür isə qavranan obyektlərin yaddaşda saxlanması və onların mövcud olmadığı zamanda xəyalda canlandırılmasıdır. Elmi idrak, məntiqi və nəzəri fəaliyyətin birləşməsindən yaranır və obyektiv gerçəkliyi əks etdirərək elmi bilikləri kəşf etməyə xidmət edir. Elm, insanın ətraf aləmi və təbiət qanunlarını dərk etməsində əsas vasitədir. Elmi idrakda nəzəriyyə, metodologiya, analiz və sintez kimi elementlər mövcuddur, və bunlar bir-birilə əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərir. Məntiqi idrak isə hissi idrakın verdiyi məlumatları qiymətləndirir, təhlil edir və daha dəqiq biliklər əldə etməyə imkan verir. Abstrakt

təfəkkür mücərrəd düşüncələrin yaranmasına səbəb olur və insanın qeyri-konkret xassələri başa düşməsinə təmin edir. Təxəyyül isə hissi idrak və məntiqi idrak arasında keçid rolunu oynayaraq insanın şüurunda mövcud olmayan hadisə və obyektləri xəyal etməsinə şərait yaradır.

Dissertasiya işinin II fəslə “**Fərdi, kollektiv və sosial idrakın xarakterik xüsusiyyətlərinə sosio-fəlsəfi baxış**” adlanır və iki yarım fəsildən ibarətdir.

Bu fəslin “**Sosial sistemlərdə universal və spesifik qanunauyğunluqların obyektiv aləmin dərkinə təsiri imkanları**” adlanan ilk yarım fəslində göstərilir ki, sosial sistemlərdəki universal və spesifik qanunauyğunluqlar insanların obyektiv aləmi anlama prosesində mühüm rol oynayır. Universal qanunauyğunluqlar cəmiyyətlər arasında ümumi prinsipləri və davranışları müəyyənləşdirərək insanın sosial aləmi dərk etməsinə yardım edir, eyni zamanda spesifik qanunauyğunluqlar müəyyən bir sosial kontekstdə, mədəniyyət və tarixi şəraitdə formalaşan özəllikləri ortaya qoyur. Bu iki növ qanunauyğunluq qarşılıqlı təsir göstərərək insanların sosial strukturları və dinamikalarını daha dərinləndirən anlamağa imkan verir.

Dialektik yanaşmaların analizi, insanların davranışlarının və münasibətlərinin arxasında dayanan motivləri və əlaqələri daha aydın başa düşməyə kömək edir. Bu yanaşmalar, xüsusilə də fəlsəfənin dialektika sahəsindəki təhlilləri obyektiv aləmin və sosial münasibətlərin dərk edilməsində mühüm rol oynayır. Dialektika iki yerə bölünür: obyektiv və subyektiv. Obyektiv dialektika insan şüurundan asılı olmadan və ondan xaricdə mövcud olan əşyaların dialektikasını ifadə edir. Subyektiv dialektika isə obyektiv dialektikanın subyekt tərəfindən ictimai və fərdi şüurda inikasıdır. Bu iki növ dialektika reallığın və insan təcrübəsinin qarşılıqlı əlaqəsini anlamağa kömək edir.

Dialektika anlayışı, həmçinin qanun və qanunauyğunluqlar arasındakı fərqləri və əlaqələri aşkarlamağa şərait yaradır. Qanunlar konkret və zəruri əlaqələri müəyyən edir, qanunauyğunluqlar isə bu əlaqələrin təkrarlanması və inkişafını izah edir. Cəmiyyətin inkişafını

başə düşmək üçün bu iki anlayışın birgə təhlili vacibdir. Funksiya qanunları, inkişaf qanunları, dinamik və statistik qanunlar sosial sistemlərdəki müxtəlif mərhələləri və əlaqələri anlamaq üçün mühüm vasitələr təqdim edir. Bu qanunlar yalnız mücərrəd nəzəriyyələr deyil, həm də real sosial dəyişikliklərin təhlili və cəmiyyətin inkişafında tətbiq olunan konkret prinsipləri təmsil edir.

Qanunlar fəaliyyət miqyasına görə üç qrupa ayrılır: ən ümumi, ümumi və xüsusi qanunlar. Bu qanunlar fərqli səviyyələrdə gerçəklikləri əks etdirərək, sistemlərdəki inkişafı başə düşməyə kömək edir. Cəmiyyət dəyişmələrinin keyfiyyət dəyişmələrinə keçməsi qanunu sosial və təbiət sistemlərindəki dəyişiklikləri izah edən əsas vasitədir. Bu qanun cismnin və ya hadisənin keyfiyyətinin dəyişməsinin xüsusiyyətlərini göstərir və müxtəlif sahələrdə təzahürünü izah edir. İnkişaf prosesində köhnə ilə yeni arasında əlaqə mövcuddur; yenilik köhnəni inkar edərkən, onun müsbət tərəfləri qorunur və bu, inkarı inkar qanununun geriə dönməzliyini və təkrarlanan inkişaf mərhələlərini əks etdirir<sup>12</sup>.

Beləliklə, sosial sistemlərdəki universal və spesifik qanunauyğunluqların obyektiv aləmin dərkinə təsiri geniş və çoxşəxəli bir anlayışdır. Onların analizi cəmiyyətin inkişafını və dəyişən sosial şərtləri başə düşmək üçün vacibdir və bu proseslərin fəlsəfi müzakirəsi yeni biliklərə və anlayışlara yol açır.

Bu fəslin **“Obyektiv aləmin dərkində mənəvi mədəniyyətin rolunun sosio-fəlsəfi təhlili”** adlı ikinci yarımfəslində göstərilir ki, mədəniyyətin inkişafı və formalaşmasında insanın təbiətə təsiri, mənəvi və maddi dəyərlərin yaradılması əsas rol oynayır. Mədəniyyət anlayışı müxtəlif dövrlərdə fərqli mənalar daşımış, xüsusən də fərqli coğrafi və tarixi mühitlərdə bu anlayışın müxtəlif sahələrdəki tətbiqi fərqli şəkildə tərtib edilmişdir. Mədəniyyətin həm maddi, həm də mənəvi tərəfləri cəmiyyətin inkişafını və fərdi şəxsiyyətin formalaşmasını müəyyən edir. Mədəniyyətin həm yaradıcı, həm də qiymətləndirici aspektləri insanın cəmiyyətlə

---

<sup>12</sup> Marksizm-Leninizm fəlsəfəsinin əsasları / F.V.Konstantinov [və b.]. – Bakı: Maarif, – 1980. –s. 112

əlaqəsini, elmi və bədii fəaliyyətlərini əks etdirir.

Bu tədqiqatda mədəni dəyərlərin müxtəlif sosial səviyyələrdəki roluna və onların cəmiyyətin inkişafına təsirinə diqqət yetirilmişdir. Mədəni dəyərlər ümumbəşəri, milli, sinfi-təbəqə, qrup-lokal, ailəvi və fərdi-şəxsi olmaqla müxtəlif təsnifatlarda yayılma dərəcələrinə görə fərqlənir. Ümumbəşəri dəyərlər geniş şəkildə qəbul edilmiş prinsipləri əhatə etsə də, milli dəyərlər bir xalqın tarixi və mədəniyyəti ilə sıx bağlıdır. Digər tərəfdən, sinfi-təbəqə, qrup-lokal və fərdi dəyərlər cəmiyyətin müxtəlif strukturlarına xidmət edir və bu dəyərlər insanlar arasında həm sosial, həm də fərdi münasibətləri formalaşdırır. Mədəniyyətin ümumbəşəri və milli prinsipləri birləşərək cəmiyyətin mənəvi və maddi inkişafına təsir edir, çünki hər bir milli mədəniyyət, ümumbəşəri dəyərlərlə zənginləşdiyi zaman yalnız öz xalqı üçün deyil, eyni zamanda bəşəriyyət üçün də əhəmiyyətli olur.

Bundan əlavə, mədəniyyət və sivilizasiya arasındakı fərqi anlaşılməsi vacibdir. Mədəniyyət insanın yaradıcı fəaliyyəti, inancları və adət-ənənələri ilə bağlıdır, sivilizasiya isə texnoloji və sosial təşkilatlanma ilə əlaqəlidir. Hər bir cəmiyyətin keçdiyi tarixi mərhələlər və onun inkişafı, bu iki anlayışın fərqli aspektlərdə özünü göstərməsinə səbəb olur. Nizami Gəncəvinin əsərləri kimi nümunələr, milli dəyərlərin ümumbəşəri prinsiplərlə birləşərək həm öz xalqının, həm də ümumilikdə bəşəriyyətin mədəni irsini formalaşdırdığını nümayiş etdirir. Mədəniyyətin inkişafı və sivilizasiyanın irəliləməsi cəmiyyətin tərəqqisinə və insanların sosial həyatının keyfiyyətinin yüksəlməsinə müsbət təsir göstərir.

Mədəniyyətin tarixi və sosial xüsusiyyətləri göstərir ki, mədəniyyət insan həyatında və cəmiyyətin inkişafında mühüm rol oynayır. Tarixi dövrlərdən, siyasi və iqtisadi vəziyyətlərdən asılı olaraq mədəniyyət bəzən yeni mərhələlərə qədəm qoymuş, bəzən yox olmuş, bəzən isə digər mədəniyyətlərlə sintez olunmuşdur. Mədəniyyətin beynəlmiləl və humanist xarakteri, onun ekspansiv xüsusiyyəti, dəyişkən və keçici təbiəti, varislik meyli və diskursiv inkişafı onu cəmiyyətin ən əsas strukturlarından biri edir. Bu xüsusiyyətlər cəmiyyətlərin inkişafını stimullaşdırır, yeni nəsillərə

ötürülən mədəniyyət nümunələri isə həm fərdi, həm də kollektiv səviyyədə insanın inkişafını dəstəkləyir.

Dissertasiya işinin III fəslı **“Müasir dövrdə dərkətmə sosial fəlsəfənin tədqiqat istiqaməti kimi”** adlanır və iki yarımfəsildən ibarətdir. İlk yarımfəsil **“Texnogen və informasiya sivilizasiyasının dərkətməyə təsiri: texno-informasion sosial-fəlsəfi kontekstdə”** adlanır. Bu dövrün inkişafı, elmi-texniki inqılabın (ETİ) təsiri ilə əlaqədardır. Texnika və informasiya texnologiyalarının inkişafı, obyektiv aləmin dərkinə yeni perspektivlər açmış, insanın dünyagörüşünü dəyişdirərək bilik səviyyəsini yüksəltmişdir. Texnogen və informasiya sivilizasiyasının başlıca xüsusiyyəti, elm və texnikanın bir-birini tamamlayaraq cəmiyyətin inkişafını dəstəkləməsidir. Bu proseslər yalnız maddi sahədə deyil, həm də məlumat mühitində yeni imkanlar yaradaraq insanların həyat şəraitini dəyişdirmişdir. Elmi-texniki inqılab, istehsal və əmək sahələrində fundamental dəyişikliklərə səbəb olmuş, insanın obyektiv aləmi daha dərinədən dərk etməsini təmin etmişdir. Eyni zamanda ETİ yeni əmək bölgüsünün və sosial münasibətlərin yaranmasına şərait yaratmışdır. Lakin ETİ-nin təsirləri həm müsbət, həm də mənfi ola bilər. Bu səbəbdən texnologiyanın düzgün şəkildə idarə edilməsi və cəmiyyətin maraqları ilə uyğunlaşması vacibdir. ETİ-nin yalnız yaxşı nəticələrə gətirib çıxarması üçün sosial-siyasi və etik nəzarət sistemi formalaşdırılmalı, əsas məqsədi texnologiyanın insan və cəmiyyətin maraqlarına xidmət etməsini təmin etmək olmalıdır.

Texnogen və informasiya sivilizasiyalarının inkişafı ilə bağlı müsbət nəticələrdən biri insanların daha bacarıqlı və ixtisaslı olmasına, yeni sivilizasiyaların və humanist mədəniyyətlərin inkişafına şərait yaratmasıdır. Bununla belə, müasir ETİ, bəzi təhlükələr də doğurur. Məsələn, texnologiyanın təsiri altında totalitar rejimlərin yaranması, müharibə və ekoloji böhranların artması kimi mənfi nəticələr ehtimal edilir. Bu səbəbdən, ETİ-nin müsbət təsirlərindən faydalanmaq və mənfi təsirlərini aradan qaldırmaq üçün elmi-texniki inkişafın etik və humanist prinsiplərə uyğun şəkildə tənzimlənməsi çox önəmlidir<sup>13</sup>.

---

<sup>13</sup> Гюльмалиев, Б.Т. Научно-технический прогресс в исторической перспективе и его социальные последствия // Материалы VI Международной

XXI əsr informasiya cəmiyyətinin inkişafını və elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsini nəzərə alsaq, informasiya bəşəriyyətin gələcəyində mühüm rol oynayacaq. İnformasiya cəmiyyətinin yüksəlişi ilə insanların obyektiv aləmi daha dərinlən dərk etməsi və yeni biliklərin əldə edilməsi imkanı yaranır. İnformasiyanın sosial və iqtisadi sahələrdə doğru tətbiqi bəşəriyyətin tərəqqisinə və inkişafına töhfə verə bilər. Məsələn, informasiya vasitəsilə əməkdaşlıq və müştərək fəaliyyətlər artır, bu isə innovasiya və elmi-texniki tərəqqinin inkişafına daha çox şərait yaradır. Bununla yanaşı, informasiya mübadiləsinin keyfiyyəti də böyük əhəmiyyət kəsb edir. İctimai şəbəkələr və digər mənbələr vasitəsilə yayılan qeyri-dəqiq və saxta məlumatlar isə cəmiyyətə zərər verə bilər və böyük fəsadlara yol açar. Bu səbəbdən, informasiya mübadiləsinin tənzimlənməsi və onun qanuni normalara uyğunlaşdırılması zəruridir.

Son olaraq informasiya əsrinin inkişafı cəmiyyətin yeni mədəniyyətlər, ideologiyalar və düşüncə tərzləri yaratmasına da şərait yaradır və bu proseslər cəmiyyətin gələcəyinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayacaqdır.

Üçüncü fəslin **“Şəxsiyyətin formalaşmasında qloballaşmanın yeri və rolunun sosial fəlsəfi xüsusiyyətləri”** adlı ikinci yarım fəsilə qloballaşmanın insanın obyektiv aləmə şüurlu münasibətinin inkişafında oynadığı əhəmiyyətli rol təhlil edilmişdir. Qloballaşma, fərdin və cəmiyyətin sosial, mədəni və iqtisadi əlaqələrini daha da dərinləşdirərək, insanın dünyagörüşünü genişləndirir və onun obyektiv aləmə şüurlu münasibətini zənginləşdirir. Bu proses insanın bioloji və sosial xüsusiyyətləri arasındakı qarşılıqlı əlaqəni gücləndirir və fərdin öz şəxsiyyətini formalaşdırmasında mühüm rol oynayır.

Fərdiyyət və şəxsiyyət anlayışlarının qarşılıqlı təsiri, sosial mühitin və mədəniyyətin insanın psixoloji və bioloji inkişafına necə təsir etdiyini göstərir. Qloballaşma şəraitində, insan yalnız öz milli kimliyini deyil, həm də global əlaqələr vasitəsilə yeni ideyalar və dəyərləri qəbul etməyə başlayır.

---

научной конференции «Современное общество: глобальные и региональные процессы», — Санкт-Петербург: — 16 марта — 17 марта, — 2021, — с. 55; Hacıyev, Z.C. Fəlsəfə. Ali məktəblər üçün dərslik / Z.C.Hacıyev. – Bakı: Turan evi, – 2012. – s. 472-473

Bu, şəxsiyyətin formalaşmasında sosial təcrübə və qarşılıqlı əlaqələrin rolunun vacibliyini vurğulayır. Qloballaşma, eyni zamanda fərdin öz şəxsiyyətini daha da zənginləşdirmək üçün müsbət imkanlar yaradır, çünki insan sosial mühit və qlobal əlaqələr vasitəsilə özünü inkişaf etdirmək imkanı əldə edir.

Şəxsiyyətin inkişafı, yalnız sosial mühitin təsiri ilə deyil, həm də fərdin öz şüuru və iradəsi ilə bağlıdır. Bu baxımdan, qloballaşma yalnız şəxsiyyətin formalaşmasında şərait yaratmaqla kifayətlənmir, həm də onun daha geniş və dinamik inkişafına zəmin yaradır. Şəxsiyyətin formalaşmasında sosial və bioloji faktorların qarşılıqlı təsiri, qloballaşmanın müasir dünyada bu prosesin inkişafına verdiyi töhfəni daha da əhəmiyyətli edir. Şəxsiyyətin fəlsəfi təhlilində insanın sosial mühitlə əlaqəsi, onun öz daxili dünyasını formalaşdırmasında həlledici rol oynayır və qloballaşma bu əlaqələri daha geniş və kompleks bir şəkildə izah etməyə imkan yaradır.

Şəxsiyyətin formalaşması və inkişafı yalnız bioloji faktorlardan deyil, həm də cəmiyyətin sosial və mədəni mühitindən asılıdır. Şəxsiyyət, sosial münasibətlər sistemində (siyasi, iqtisadi, milli-etnik və digər sahələrdə) iştirak etdikcə bu münasibətləri həm mənimsəyir, həm də onlarla qarşılıqlı təsirdə olur. Şəxsiyyətin sosial mühitə münasibətini müəyyən edən əsas amillərdən biri, onun bu mühitə qarşı şüurlu və aktiv yanaşmasıdır. İnsan daxil olduğu cəmiyyətdə yalnız müəyyən sosial funksiyaları yerinə yetirməklə qalmır, eyni zamanda bu cəmiyyətin şüur və davranış tərzini özünəməxsus şəkildə təkrarlayır və inkişaf etdirir<sup>14</sup>.

Şəxsiyyətin inkişafında siyasi, iqtisadi və milli-etnik faktorlara aid fərdi və sosial keyfiyyətlərin qarşılıqlı təsiri mühüm rol oynayır. Şəxsiyyətin siyasi fəaliyyəti ona cəmiyyətin siyasi strukturunda iştirak etmək və öz maraqlarını həyata keçirmək imkanı verir. İqtisadi münasibətlər isə şəxsiyyətin sosial statusunu müəyyən edir və iqtisadi tələbatların reallaşdırılması cəmiyyətin inkişafına töhfə verir. Milli-etnik münasibətlər şəxsiyyətin psixoloji və mədəni xüsusiyyətlərini formalaşdırır, onun kimlik və aidiyyət hissinə müəyyən edir. Qloballaşma şəraitində şəxsiyyətin milli-etnik kimliyi və sosial davranışları qlobal mühitlə uzlaşmaq məqsədilə

---

<sup>14</sup> Rzayev, M. Müasir şəxsiyyət (sosial-fəlsəfi təhlil) / M.Rzayev. – Naxçıvan: Əcəmi Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, – 2015. –s. 32-33; s. 36

dəyişir və eyni zamanda qorunur. Bu proses şəxsiyyətin obyektiv aləmə şüurlu münasibətinin formalaşmasına və fərdi, kollektiv psixoloji və mədəni inkişafın təmin olunmasına kömək edir.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqatın gedişində əldə edilmiş əsas nəticələr sistemləşdirilmiş və ümumiləşdirilmişdir. Tədqiqatda obyektiv aləmin dərkinin teoloji kökləri və müxtəlif filosofların nəzəriyyələri təhlil edilmiş, idrak prosesinin maddi aləmin insan təfəkkürünə təsiri nəticəsində formalaşdığı və inkişaf etdiyi göstərilmişdir. İdrak, yalnız insanın duyğu və qavrayışlarında təzahür edən bir proses olaraq baş verir. Bu da göstərir ki, əgər bizim təfəkkürümüz xaricində maddi aləm mövcud olmasaydı, idrakın özü mümkün olmazdı. İctimai şüur və onun formaları cəmiyyətin tarixi və sosial dəyişikliklərini əks etdirir və bu inkişaf dövrün sosial-iqtisadi şəraitinə uyğun olaraq baş verir. Müasir dövrdə texnoloji yeniliklər və çoxfunksional əmək alətləri insan şüurunun təkmilləşməsinə səbəb olmuşdur.

Şüurun mahiyyəti və insanın kainatdakı rolu məsələsi fəlsəfi və elmi müstəvidə geniş təhlil edilmişdir. Xüsusilə kompüter və maşın texnologiyalarının şüurla qarşılıqlı əlaqəsi nəzərdən keçirilmiş, idrakın hissi və məntiqi formalarının birləşməsi vacib olaraq qiymətləndirilmişdir. Hissi idrak yalnız xarici dünyadan alınan məlumatları təqdim edərkən, məntiqi idrak bu məlumatları dərindən təhlil edir və onların doğru anlaşılmasını təmin edir.

Təfəkkürün inkişafı, insanın əmək fəaliyyəti və yaradıcılıq potensialı ilə sıx əlaqəlidir. İnsan, əmək alətləri yaradaraq və elmdən faydalanaraq sosial münasibətləri dəyişdirib, cəmiyyətin inkişafına təkan vermişdir. Texnoloji inqilab yeni sosial strukturlar yaratmış, lakin eyni zamanda işsizlik kimi mənfi nəticələrə də yol açmışdır. Elmi-texniki inqilabın cəmiyyətə təsiri həm müsbət, həm də mənfi tərəflərlə özünü göstərir.

İnformasiya mühiti müasir dövrdə insanın şüuruna və ictimai həyata təsir göstərir. İnformasiyanın sıxlığı, bəzən dezinformasiyanın yayılmasına səbəb olsa da, doğru analiz və obyektiv şərh vacibdir. Bu tədqiqatın nəticələri, cəmiyyətin inkişafını və obyektiv aləmin doğru dərk edilməsini təmin etmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dissertasiya işində əldə edilən nəticələr və təklif olunan tövsiyələr, cəmiyyətin daha yaxşı başa düşülməsi, sosial fəlsəfi

məsələlərin düzgün təhlil edilməsi və davamlı inkişafın təmin edilməsi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqat, həmçinin müasir fəlsəfi düşüncənin inkişafına və insanın sosial həyatda fəal iştirakına dəstək verə bilər.

**Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr edilmiş aşağıdakı elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır:**

1. İslam dini və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qadın hüquqları və təhsil siyasətindəki uyğunluğu // “AXC-100: Müsəlman Şərqində ilk parlamentli respublika” mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans, – Bakı: – Elm və Təhsil, – 21-23 may 2018, – 2018, – s. 668-671.
2. İdrakı formalaşdıran amillər // – Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universiteti, Elmi əsərlər, İctimai elmlər seriyası, – 2018. №6 (95), – s. 158-162.
3. Sosial perspektivdə qlobal mədəniyyət // “Azərbaycan və dünya 1991-2018-ci illərdə: müqayisəli inkişaf dinamikası” mövzusunda respublika elmi-praktik konfrans, – Bakı: – Qərbi Kaspi Universitetinin mətbəəsi, – 02 may 2019, – 2020, – s. 414-419.
4. Universal sosial münasibətlərdə şəxsiyyətin qlobal formalaşması // “Azərbaycan əlyazmaları dünya kitabxanalarında” mövzusunda V beynəlxalq elmi-nəzəri konfrans, – Bakı-Naxçıvan: – Elm və Təhsil, – 30 noyabr 2020, – 2020, – s. 83-84.
5. Retrospektiv mədəniyyət və onun formaları // – Bakı: Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə, – 2020. №4 (72), – s. 287-294.
6. İdrakın elm, xülya və abstrakt təfəkkürdə inikasası // – Bakı: Sivilizasiya, – 2021. C 10, №1 (46), – s. 39-45.
7. Mənlik, estetika, din, əxlaq və ictimai baxışlar sisteminin formalaşmasında şüurun rolu // – Naxçıvan: “Naxçıvan” Universiteti, Elmi əsərlər, – 2021. №1 (20), – s. 334-341.

8. Varlığın universal əlaqələrinin ifadəsi fonunda dialektik fəlsəfənin kateqoriyaları // Humanitar və ictimai elmlər üzrə III beynəlxalq elmi konfrans, – Bakı: – Zəngəzurda, – 06 aprel 2021, – 2021, – s. 80-83.
9. Qəzali yaradıcılığında fəlsəfi düşüncə // “Humanitar və ictimai elmlərin əsasları” mövzusunda III respublika elmi konfransı, – Bakı: – Zəngəzurda, – 30 aprel 2021, – 2021, – s. 50-52.
10. İbn Sina yaradıcılığının elmi-fəlsəfi aspektləri // – Bakı: Metafizika, – 2021. C 4, №2 (14), – s. 80-87.
11. Cəmiyyətin təşəkkülü prosesində sivilisasiyanın tarixi inkişafı ilə bağlı faktların elmi-fəlsəfi və didaktik əsasları // – Bakı: Pedaqogika, – 2021. №3, – s. 61-67.
12. İnsan, cəmiyyət, zaman və məkan sosial fəlsəfənin əsas predmeti kimi // – Naxçıvan: “Naxçıvan” Universiteti, Elmi əsərlər, – 2021. №3 (22), – s. 238-244.
13. Nizami yaradıcılığında fəlsəfi düşüncə // “Nizami Gəncəvi: sələflər və xələflər – orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi problemləri” mövzusunda elmi-nəzəri konfrans, – Bakı: – Elm və Təhsil, – 22 noyabr 2021, – 2021, – s. 90-92.
14. Историческая значимость и перспективы развития информации // — Ногинск: Контекст и рефлексия: философия о мире и человеке, — 2021. № 2А, — с. 67-73.
15. Научно-технический прогресс в исторической перспективе и его социальные последствия // Материалы VI Международной научной конференции «Современное общество: глобальные и региональные процессы», — Санкт-Петербург: — 16 марта — 17 марта, — 2021, — с. 45-55.

Dissertasiyanın müdafiəsi 12 iyun 2025-ci il tarixində saat 13<sup>00</sup>  
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə və Sosiologiya  
İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD.1.33 Dissertasiya Şurasının  
iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı ş., Az 1143, H. Cavid pr., 115. AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya  
İnstitutu, IX mərtəbə, Konfrans zalı.

Dissertasiya ilə AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun kitabxanasında  
tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Fəlsəfə və  
Sosiologiya İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 8 may 2025-ci il tarixində zəruri ünvanlara  
göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 01.05.2025

Kağızın formatı: A5

Həcm: 28 səhifə işarə 42605

Tiraj: 100